

Maria Czaplicka

Interferencje językowe na wybranych
przykładach nazewnictwa z Bydgoszczy
i okolicy od XVI do XVIII wieku ▼

W artykule uwzględniłam problemy zachodniopolskie związane z wielowiekowym współistnieniem Polaków i Niemców oraz wzajemnym oddziaływaniem systemu języka polskiego i systemu języka niemieckiego na terenie Bydgoszczy i okolicy – szczególnie w okresie od XVI do XVIII wieku.

Odwołując się do definicji terminu *interferencje językowe* oraz do różnego rodzaju mających do nich zbliżony charakter sformułowań zamieszczonych w pracach poświęconych kontaktom językowym, interferencję językową należałoby uznać za nie dość precyzyjnie określane, definiowane zjawisko „całkowitego” wpływu jednego języka na drugi, który to wpływ objawia się przenikaniem z jednego z tych języków (np. A) do drugiego (np. B) tych wszystkich jego cech, właściwości fonetycznych, reguł gramatycznych, gotowych jednostek językowych, ale również i sposobów ich tworzenia bądź łączenia ich w jednostki „wyższego rzędu” niż leksemy (a więc frazeologizmy, konstrukcje składniowe) itp., które w tym drugim języku nie występują. Za tak pojmowany przejaw, skutek interferencji uznaje się – już na tym najniższym poziomie fonologiczno-akcentuacyjnym – przeniesienie z języka A do B (tu: przez użytkowników języka A opanowujących w jakiś sposób język B, mówiących nim) tych wszystkich sposobów artykułowania dźwięków mowy, nierzadko również akcentowania, które są typowe dla ich języka ojczystego. Utrwalonych w ich mowie nawyków nie daje się łatwo wykorzenić, nierzadko jest więc, na przykład u Niemców uczących się języka polskiego, wymawianie z przydechem głosek zwartych (Obara 1989: 188). Jak zwracają uwagę językoznawcy, proces przenikania określonych elementów z jednego języka do drugiego jest procesem długotrwałym i wyjątkowo złożonym (Warchoń 1989: 1). Tak przyjęta definicja pozwoliła mi przyjąć w tytule

określenie *interferencje językowe* dla wybranych przykładów nazw osobowych i miejscowych w Bydgoszczy i okolicy miasta.

Osadnictwo na analizowanym terenie ma długą historię:

„X-XIII-wieczna Bydgoszcz – to gród strażniczy i obronny obok miejsca przeprawy przez Brdę. Gród bronił i osłaniał rubieżę północno-zachodnie państwa piastowskiego i jagiellońskiego. Bronił granic przed napadami Krzyżaków, Szwedów. Od roku 1772 (pierwszy rozbiór Polski) Bydgoszcz znalazła się pod panowaniem pruskim. Ludność miasta była na ogół polska, chociaż w XVI wieku mieszkało tu niemało przybyszów obcych: Niemców, Szkotów, Holendrów (osadnictwo holenderskie wzdłuż Wisły w celu budowania wałów), Włochów i przedstawicieli innych narodowości. Przybysze ci dość szybko polonizowali się. Napływ cudzoziemców, przede wszystkim Niemców i Holendrów zwiększył się jeszcze w XVII i XVIII wieku, co wiąże się z wyniszczeniem miasta przez częste wówczas najazdy obcych wojsk i kłeski żywiołowe, a zwłaszcza przez długotrwałe zarazy” (Szymańska 1989: 104).

O interferencjach pisał K. Dejna:

„Podstawowym... warunkiem zaistnienia zjawiska interferencji jest wytworzenie się na określonym etapie rozwoju różnych etnicznie społeczeństw takiej sytuacji społeczno-polityczno-kulturowej, w której dane grupy etniczne są zdolne najpierw opanować minimum dwa różne systemy językowe, a następnie w toku bezpośredniej komunikacji językowej – systemami tymi umieć się biegle posługiwać.” (Dejna 1978: 36-37).

Nie ulega wątpliwości, że zmiany polityczne i ustrojowe pod zaborem pruskim (budowa Kanału Bydgoskiego, rozwój przemysłu, ożywienie handlu, także utworzenie tu regencji, czyli regionalnego ośrodka władzy pruskiej obejmującego kilka powiatów) spowodowały napływ osadników z Niemiec, którzy liczebnie i materialnie przytłoczyli zdziesiątkowaną i zubożałą wówczas ludność polską (Kabaciński, Kotowski, Wojciak 1980: 52, 62):

„Na gruzach substancji majątkowej polskiej arystokracji miejskiej wyrosły fortuny nowych ludzi: Hoffmanów, Engelmanów, Kühlbraunów i Oppermanów” (Esman 1966: 12).

Niektóre osoby i ich nazwiska zasługują na uwagę. Na przykład Jan Hoffman (Czaplicka-Niebalska 1996: 157) wbrew nazwisku stał się patriotą polskim broniącym miasta przed inwazją żywiołu niemieckiego. Jako burmistrz sterował umiejętnie ławą miejską w burzliwym okresie wojny siedmioletniej i przemieszczania się wojsk obcych. Natomiast były polski pisarz miejski Ignacy Bukowski (Czaplicka-Niebalska 1996: 74) posiadający jak Hoffman wy-

kształcenie prawnicze szybko zasymilował się z mieszanym polsko-niemieckim społeczeństwem bydgoskim. Po roku 1772 powierzono mu funkcję archiwariusza i nadano godność senatora. Władze pruskie wykorzystywały w tym wypadku znajomość lokalnych stosunków. Bogata i wpływowa rodzina Wilsonów szkockiego pochodzenia (Czaplicka-Niedbalska 1996: 416) przenosi się do Warszawy, demonstrując w ten sposób niechęć do nowych rządów.

„W skrajnie klerykalnej katolickiej Bydgoszczy istniał zwyczaj przeznaczania synów do stanu duchownego. Majątek dziedziczyły wdowy i córki. Germanizacji sprzyjały więc liczne mariaże polsko-niemieckie” (Esman 1966: 14).

Dzieci z tych związków nie tylko dziedziczyły nazwisko ojca, ale też jego narodowość. Czynnikiem wynaradawiającym była też służba w wojsku pruskim. Długoletni pobyt w niemieckich garnizonach osłabił poczucie przynależności narodowej. Powrót do rodzinnego miasta był zresztą zjawiskiem rzadkim (Esman 1966: 15). Specyfika społeczeństwa miejskiego, na którą składała się warstwa urzędnicza (postawy prusko-niemieckiego patriotyzmu!), niejednolita postawa rzemieślników oraz niewyraźne oblicze narodowe kupiectwa utrzymującego stosunki handlowe z Gdańskiem powodowały nasilenie się interferencji językowych. Nastąpiło częściowe przerwanie polskiej tradycji nazewnicznej i przekształcenie niektórych nazw polskich pod wpływem języka niemieckiego, co spowodowało zatarcie się ich etymologii. I tak na przykład zmianie uległ nagłós w nazwach wsi podbydgoskich: *Siersk* → *Czersk*, *Zachcice* → *Jachcice* → *Jägdschütz*. Zmiana fonetyczna, która zaszła w nazwie *Gorzyczkowo* → niem. *Gorzyskowo*, posłużyła za podstawę dzisiejszej nazwie *Górzyskowo*, a nazwa *Miedzna* (czy też we wcześniejszych zapiskach *Miedźna*, *Miedzina*, pierwotna *Miedźwna*, otrzymała „bardziej niemiecki” przyrostek *-in*, *-yn*: *Miedzin*, *Miedzyn* – są to nazwy folwarków miejskich we wschodniej i zachodniej części miasta. Wcześniej już, bo w XVII w., na skutek osadnictwa holenderskiego (Holendrzy wzdłuż Wisły budowali wały, osuszali brzegi) zmieniona została nazwa *Łęg* na *Langenau*, co później spolszczono wtórnie na *Łęgnowo*.

Oto dalsze przykłady zasygnalizowanych procesów.

Nazwa *Czersko* po raz pierwszy pojawia się w 1349 roku jako *Si(e)rsko* (także zapisy z lat 70. XIV w.; *Syersko* – SG II: 399) i w takiej lub zbliżonej postaci utrzymuje się do rozbiorów Polski, a więc *Sziersko*, *Siersk* (Szmańda 1982: 170). Dopiero po 1802 roku pojawiają się zapisy:

Polnisch Czersk – Polski Czersk (1880),

Deutsch Czersk – Niemiecki Czersk (1818).

Jeszcze w 1766 roku w inwentarzu pojawiają się obok nazwy wieś *Czersk* zapisy: „holendry we wsi *Siersko*”. Później już tylko *Czersk*. Nazwa dzielnicy Bydgoszczy *Czersk* utrwaliła się w tej postaci po dzień dzisiejszy. Człon *Polskie* dodano w czasie zaborów dla odróżnienia tej osady od powstałej w połowie XVIII w. przyległej do niej wsi o takiej samej nazwie z członem *Niemiecki* (*Siersk*). Człon *Polskie* utrzymano także po odzyskaniu niepodległości, mimo braku już takiego przeciwstawienia (Szymańska 1982: 169).

W swej pierwotnej postaci **Syrńsko* // **Sarńsko* byłaby to nazwa topograficzna od apelatywu *sarna*, jako ‘miejsce zbierania się, popasu saren’. Tak jak *Kobylsko* od apelatywu *kobyła*, *Kozielsko* od apelatywu *kozieł*. Zmiana nagłosu *s-* → *č-* nastąpiła w 2. połowie XVIII w. W innej nazwie dawnej osady podbydgoskiej (obecnie dzielnicy Bydgoszczy), która brzmi: *Czyżkówko*. W 1489 roku zapisano *Suszkowa* // *Suszkówka* (Kozierowski 1914: 178). W dokumentach niemieckich z XVIII w. występuje przed zamianą na *Jägerhof* jako *Czyszkówke*. Po 1918 r. nazwa utrwala się jako *Czyszkówko* (SG I: 887) i funkcjonuje do dziś w formie *Czyżkówko*. Przykłady te zdają się wskazywać, że w obu wypadkach upowszechnienie nowej postaci nazwy nastąpiło wówczas, gdy administracja niemiecka była coraz silniejsza, a ludność polska Bydgoszczy i okolic podmiejskich coraz słabsza (Szymańska 1982: 170).

Wraz z przejściem rejonu Bydgoszczy pod władzę pruską następują zmiany polskiego nagłosu *sz-* na niemieckie *cz-* w niektórych nazwach miejscowych okolic Bydgoszczy. A więc w dawnych miejscowościach leżących po obu stronach Brdy: *Śiersk* i *Śierieczek* pojawiają się substytucje fonetyczne. Staropolska nazwa *Siersk* pojawia się jako *Czersk* – osada prawobrzeżna, por. także *Siersko* w ślubickim, *Sierskawola* w ryckim (Kozierowski 1914: 178). Staropolska nazwa *Siernieczek* zapisana jest niekiedy w aktach jako *Czarneczek*.

Proces ten zaświadczały inne nazwy na Pomorzu środkowym. Dzisiejszy *Człuchów* – jak podaje S. Rospond – wymieniany był do końca XVIII w. jako *Schlochow* (1789), również *Człopa* zaświadczona w dokumentach była jako *Szłopa* (1245) czy *Słopa* (1349) (SG I: 885). Znaczenie podstawy *słop*, *słęp*: ‘sieć, rodzaj płotu do łowienia ryb w rzece lub jeziorze, zastawa’. Była to zatem nazwa kulturowa, związana z uprawianiem rybactwa. Zmiana głosowa w nazwie *Słopa* na *Szłopa* i w późniejszym okresie na *Człopa* była uwarunkowana niemiecką wymową *sl-* jak *szl-* oraz zastępstwem *sz-* przez *cz-* (por. niżej *Człuchów*).

Człuchów w 1312 r., *Slochow* w 1326 r., *Stuchow* w 1552 r. i po niemiecku *Schlohau*. A zatem i w tym wypadku nagłosowe *cz-* nie jest pierwotne. Niewątpliwie są to formy zniemczone, oddające substytucyjnie jakąś pierwotną formę, zupełnie odmienną od dzisiejszej urzędowej *Człuchów* (Rospond 1984: 65).

Znaczenie podstawy *Suloch* jako nazwy osobowej znane było już od XIII w. i notowane w dokumentach. Ps **sulijb* = ‘możny, mocniejszy’. Imię *Sulislaw* stało się podstawą wielu nazw osobowych złożonych w pełnej formie i w formie skróconej: *Sulislaw* → *Sulisz*, także nazwa osobowa *Sulek* upowszechniła się w zmienionej postaci jako *Cylka*.

W pracy poświęconej nazwiskom bydgoszczan znajdują się struktury: *Siernał* (np. *Matis Siernał suburbanus Bidgostiensis* – 1605; KT I: 146r), objaśnione jako derywat od apelatywu *sarna*, gwarowe *sierna* (SGP V: 105), oraz nazwa osobowa *Suszka* (np. *Famatus Martini Susska* – 1560; KŁ I: 57v), objaśnione jako nazwa niederywowana od apelatywu *suszka* ‘drzewo, które uschło stojąc na pniu’, ‘gałąź sucha’ (SW VI: 520); być może w znaczeniu przenośnym o kimś, kto był lichej postury. Struktury te potwierdzają występowanie podstaw słotwórczych, które upatrujemy w dawnych nazwach miejscowych: *Siersk* i *Suszkowka* (Czaplicka-Niedbalska 1996: 348).

W artykule wybrałam przykłady substytucji fonetycznych dotyczących polskiej spółgłoski *s*- na niemiecką *sz*- realizowaną jako *cz*-.

K. Handke w artykule pt. *Elementy obce w polskim nazewnictwie miejskim* (1993) pisze:

„we współczesnych zasobach nazewnictwa miejskiego zachowało się w większym lub mniejszym stopniu dziedzictwo różnych okresów rozwoju systemu toponimicznego. Konieczne jest zatem w badaniach nad nazewnictwem miejskim spojrzenie historyczne, bez którego nie rozumielibyśmy tych zmian, o których pisałam wcześniej. Długi, bo blisko 150-letni okres zaboru pruskiego (1772–1920), z wyłączeniem okresu Księstwa Warszawskiego tj. 1806-1815, spowodował trudności w przetrwaniu historycznego polskiego nazewnictwa miejskiego, prowadząc do jego częściowego przekształcenia, do zatarcia zewnętrznego związku etymologicznego z dawnymi, właściwymi nazwami polskimi i do odtworzenia nazw polskich – po uzyskaniu niepodległości w 1920 roku na podstawie tradycji z okresu zaborów, a nie z czasów przedzoborowych. System nazewnictwa miejskiego wchłania dużą liczbę elementów obcych na skutek tego, iż w swej leksykalnej warstwie opiera się głównie na tym, co zaistniało w innych systemach słowno- i nazwotwórczych polszczyzny” (Handke 1993: 61-87).

Nazwa utworzona na bazie obcego apelatywu, przestaje być nazwą obcą. Następuje przerwanie polskiej tradycji nazewnictwa oraz zatarcie związku etymologicznego z dawnymi właściwymi nazwami polskimi. Powoduje to trudności w odtworzeniu historycznych nazw miejscowych, stanowi zafałszowanie językowej przeszłości danego terenu.

Rozwiązanie skrótów

- KŁ I – *Księga ławnicza 1559 – 1562* (C1)
KT I – *Liber resignationum 1581-1620* (100/3289)
SG – *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. I-XV, Warszawa 1880-1902.
SGP – J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, t. I-VI, Warszawa 1900-1911.
SW – J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. I-VIII, 1900-1927.

Bibliografia

- Dejna K., 1978: *Z metodologii badań gwar peryferyjnych i wyspowych. Rozprawy Komisji Językowej ŁTN*, s. 36-37.
Esman T., 1966: *Wartość źródłowa akt hipotecznych miasta Bydgoszczy z lat 1774-1808* (maszynopis: Archiwum Państwowe w Bydgoszczy).
Handke K., 1989: *Fleksja nazewnictwa miejskiego na tle systemu fleksyjnego współczesnej polszczyzny*, *Onomastica XXXIII*, s. 61-87.
Handke K., 1993: *Elementy obce w polskim nazewnictwie miejskim*, *Acta Universitatis Lodziensis, Folia Linguistica* 27, s. 87-95.
Kabaciński R., Kotowski W., Wojciak J., 1980: *Bydgoszcz. Zarys dziejów*, BTN 1980, s. 52-62.
Kozierowski S., 1914: *Badanie nazw topograficznych dzisiejszej archidiecezyi gnieźnieńskiej*, Poznań.
Kreja B., 1967: *Zniekształcone formy nazwisk polskich na Pomorzu*, [w:] *Pomorze Gdańskie*, nr 4. *Literatura i język*, Gdańsk, s. 176-177.
Obara J., 1989: *Kalki jako jeden z przejawów interferencji językowych*, [w:] *Interferencje językowe na różnych obszarach słowiańszczyzny*, s. 184-210, Lublin.
Rospond S., 1970: *Bydgoszcz 'osada Bydgosta'*, *Język Polski* L, z. 3, s. 163-165.
Rospond S., 1984: *Słownik etymologiczny miast i gmin PRL*, Ossolineum – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź.
Rymut K., 1987: *Nazwy miast polskich*, Ossolineum, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź.
Szymańska E., 1982: *Bydgoskie Czersko*, [w:] *Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego*, nr 8, s. 169-175.
Szymańska E., 1989: *Zniekształcone polskie nazwy niektórych części miasta Bydgoszczy*, [w:] *Nazewnictwo miejskie*, PWN, s. 103-138, Warszawa – Poznań – Bydgoszcz.
Warchoń S., 1989: *Interferencje językowe jako zjawisko systemowe*, [w:] *Interferencje językowe na różnych obszarach słowiańszczyzny. Rozprawy Sławistyczne* 4, s. 1-54, UMCS, Lublin.

Zusammenfassung

Das Referat stellt die aus der jahrhundertlangen Nachbarschaft der Polen mit den Deutschen in der städtischen Gesellschaft (insbesondere in dem Zeitabschnitt 16-18

Jahrhundert) resultierenden fremden Einflüsse im Bereich Personennamenkunde der Einwohner von Bydgoszcz dar. Der viele Jahrhunderte dauernde Nebeneinanderbestehen beider Nationalitäten hatte Sprachinterferenzen zur Folge. Der vorliegende Aufsatz zeigt die Phänomene dieser Interferenzen in Form ausgewählter Beispiele von der Stadtnamenkunde, die sich auf den phonetischen Austausch des polnischen Konsonanten *s*- in den deutschen *c*- oder *cz*- beziehen.